

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΒΡΑΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΣΑΡΤΖΕΤΑΚΗΣ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Αξιοποιώντας προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας που προέρχονται από την πρώτη μεταπολεμική γενιά, το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να αναδείξει τους εναλλακτικούς τρόπους με τους οποίους διαμορφώθηκε η εβραϊκή ταυτότητα μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο επικεντρώνεται σε μια συγκριτική προσέγγιση των διαδικασιών που καθόρισαν μεταπολεμικά την εβραϊκή ταυτότητα στις δύο αυτές περιοχές της χώρας. Επιπλέον, διερευνάται η ιδιαίτερη σημασία ζητημάτων, όπως οι σχέσεις με τον χριστιανικό πληθυσμό, η σημασία των δεσμών που αναπτύχθηκαν μέσα από επαγγελματικές δραστηριότητες, η επίδραση του αντισημιτισμού, η συμμετοχή στην Αντίσταση εναντίον του κατακτητή και η επανένταξη του εβραϊκού πληθυσμού στις τοπικές κοινωνίες.

Λέξεις κλειδιά: προφορική ιστορία, εβραϊκή ιστορία, Ολοκαύτωμα, διαγενεακό τραύμα, μεταμνήμη

1.Εισαγωγή

Οι πρωτόγνωρες διώξεις που υπέστη ο εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδας, όπως και όλης της Ευρώπης, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, διαμόρφωσαν καθοριστικά τη μεταπολεμική εβραϊκή ταυτότητα στον ελληνικό χώρο. Οι γερμανικές διώξεις εφαρμόστηκαν σε όλη τη χώρα, όμως δεν είχαν την ίδια εξέλιξη σε όλες τις περιοχές. Υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα ποσοστά επιβίωσης στις εβραϊκές κοινότητες της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας. Η παρούσα εργασία εστιάζεται στους εβραϊκούς πληθυσμούς της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας και, με επίκεντρο την πρώτη μεταπολεμική γενιά, εμβαθύνει στην επίδραση που είχε το Ολοκαύτωμα στη διαμόρφωση της εβραϊκής ταυτότητας στις δύο αυτές περιοχές. Η χρήση των προφορικών μαρτυριών μας δίνει τη δυνατότητα κατανόησης των μηχανισμών που διαμορφώνουν την ταυτότητα και την προσωπική και κοινωνική μνήμη μιας κοινότητας. Ο κύριος στόχος του άρθρου είναι, μέσω της αξιοποίησης προφορικών συνεντεύξεων, να συνεισφέρει στη διερεύνηση και ανάδειξη των τρόπων που επέδρασαν οι διαφορετικές διαδρομές επιβίωσης και διάσωσης στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής εβραϊκής ταυτότητας των τοπικών πληθυσμών. Το παρόν κείμενο σκοπεύει, επίσης, να συνεισφέρει στον δημόσιο διάλογο που έχει αναπτυχθεί γύρω από δύο αλληλένδετα θέματα:

- I. Τη διερεύνηση του κατά πόσο υπάρχουν κοινά αναφορικά μοτίβα τα οποία χαρακτηρίζουν τις αφηγήσεις των Εβραίων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας σε σχέση με τη διαχείριση της μνήμης της κατοχικής περιόδου.
- II. Την πραγματοποίηση μιας συγκριτικής προσέγγισης του βαθμού και του τρόπου που οι συγκεκριμένες μνήμες επηρέασαν τη διαμόρφωση της ταυτότητας των Εβραίων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Maurice Halbwachs έθεσε, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, τους όρους διερεύνησης του ρόλου της μνήμης στον χώρο των κοινωνικών και ιστορικών επιστημών. Θεωρούσε ότι η μνήμη δεν περιορίζεται στην απλή ανάκληση του παρελθόντος, αλλά περιλαμβάνει ένα ολόκληρο πλέγμα σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που ενσαρκώνουν το παρελθόν. Επιπλέον, ο Maurice Halbwachs υποστήριξε ότι τα άτομα θυμούνται και ανασυγκροτούν το παρελθόν τους πάντα ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Η μνήμη των ατόμων βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τα κοινωνικά πλαίσια στα οποία εντάσσονται τα άτομα κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Η συλλογική μνήμη δεν είναι, λοιπόν, ενιαία, καθώς βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνική ομάδα στο πλαίσιο της οποίας παράγεται. Το άτομο θυμάται τοποθετώντας τον εαυτό του στο πλαίσιο της ομάδας στην οποία ανήκει και η μνήμη της ομάδας εκδηλώνεται και πραγματώνεται στις ατομικές μνήμες (Halbwachs, 1950: 33, 40 και 1992: 38-40).

Σε θεωρητικό επίπεδο, η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης εκτυλίσσεται σε τρία στάδια: την εισροή (βίωμα), τη μετάπλαση (επιλογή, λήθη και μεταβολή του αρχικού μηνύματος) και την εκροή (αφήγηση). Στην πράξη τα στάδια αυτά είναι πιθανό να αλληλεπικαλύπτονται. Η εισροή, για παράδειγμα, πολλές φορές ταυτίζεται με τη μετάπλαση του συμβάντος, ενώ η αφήγηση αρκετά συχνά αποτελεί ταυτόχρονα και μετάπλαση των γεγονότων (Βαν Μπούσχοτεν, 2003: 211).

Ο Alessandro Portelli επισημαίνει ότι «οι προφορικές πηγές μας λένε όχι μόνο αυτό που έκαναν οι άνθρωποι, αλλά και τι ήθελαν να κάνουν, τι πίστευαν ότι έκαναν και τι νομίζουν τώρα ότι έκαναν» (Portelli, 2020: 22). Μέσω της προφορικής ιστορίας οι διάφορες ομάδες ανθρώπων καταγράφουν τις προσωπικές τους εμπειρίες και προσφέρουν τη δική τους ερμηνεία της ιστορίας. Επομένως, οι προφορικές μαρτυρίες και η παρεπόμενη ανάλυση για το πώς οι άνθρωποι κατανοούν τα ιστορικά γεγονότα που αφηγούνται, μας επιτρέπουν να αποκτήσουμε μια ευρύτερη και πιο πλήρη εικόνα της πραγματικότητας (Λάζου, 2000: 389-390).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η μνήμη του αφηγητή αποτελεί μια ενεργητική διαδικασία δημιουργίας ερμηνειών, η οποία επηρεάζεται άμεσα από τα γεγονότα του παρόντος, και δεν μπορεί να ταυτισθεί με μια παθητική δεξαμενή γεγονότων (Vansina, 1985: 13). Ο Maurice Halbwachs επισημαίνει ότι η μνήμη αποτελεί συνεχή ανάπλαση του παρελθόντος κάτω από την επίδραση του παρόντος και του υφιστάμενου κοινωνικού πλαισίου. Το παρελθόν έχει παρέλθει και ο μόνος υπαρκτός κόσμος είναι εκείνος του παρόντος. Οι προσδοκίες, οι ιδεολογίες, οι πολιτικές πεποιθήσεις και οι ιστορικές συγκυρίες του παρόντος διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσλαμβάνουν το παρελθόν (Παραδέλλης, 1999: 29).

Η έννοια του «τραύματος», η οποία αναφέρεται τόσο σε ατομικές όσο και σε συλλογικές καταστάσεις, αναδεικνύεται κατά τον 20ό αιώνα ως συνέπεια των δεινών που συσσώρευσαν στην ανθρωπότητα οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και το Ολοκαύτωμα (Εξερτζόγλου, 2020: 138). Τα υποκείμενα δεν συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο απέναντι στο τραύμα που φέρουν, η στάση τους ποικίλλει. Μια συνηθισμένη επιλογή είναι η σιωπή. Το υποκείμενο καταφεύγει στη σιωπή, επειδή φοβάται υποσυνείδητα την επίσκεψη του τραύματος (Laub, 1992: 57-74). Σε άλλες περιπτώσεις, ο τρόμος που συνοδεύει το τραύμα αλλοιώνει το παρελθόν και η τραυματική εμπειρία που το προκάλεσε παραμένει μόνο ως απροσδιόριστη μνήμη (Laub, 1992: 74, Εξερτζόγλου, 2020: 140-142).

Η τραυματική μνήμη δεν έχει μόνο ατομική διάσταση, αλλά και συλλογική και πολιτική διάσταση, ιδίως όταν αυτή πηγάζει από μια κατάσταση πολέμου ή γενικής βίας. Τότε το τραύμα είναι συλλογικό, γιατί την ίδια εμπειρία έχουν βιώσει πολλοί άνθρωποι. Η ανασυγκρότηση της ταυτότητας του τραυματισμένου ατόμου γίνεται αρχικά με την αναγνώριση του βιωμένου τραύματος, μέσα από τη συνομιλία με άτομα που βίωσαν το ίδιο γεγονός. Με αυτόν τον τρόπο η επεξεργασία του τραύματος γίνεται μια συλλογική διαδικασία. Σε κάθε περίπτωση, η συλλογική επεξεργασία του τραύματος απαιτεί την κοινωνική αναγνώρισή του, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για συμφιλίωση με το παρελθόν (Βαν Μπούσχοτεν, 2008: 145).

Ο όρος «μεταμνήμη» («postmemory») εισήχθη τις τελευταίες δεκαετίες από τη Marianne Hirsch: «Η μεταμνήμη περιγράφει τη σχέση της επόμενης γενιάς με το ατομικό, συλλογικό και πολιτισμικό τραύμα αυτών που το βίωσαν, με τις εμπειρίες που 'θυμάται' μόνο μέσω των ιστοριών, των εικόνων και των συμπεριφορών μέσα από τις οποίες μεγάλωσε» (Hirsch, 2012: 5). Η σύνδεση με το παρελθόν δεν πραγματοποιείται μέσα από μια πραγματική ανάμνηση, αλλά από φαντασιακά μεταποιοητικά σχήματα (Hirsch, 2008: 107). Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της Ε.Μ., η οποία γεννήθηκε το 1946 στην Κέρκυρα:

Ερώτηση: Και τις θυμάστε αυτές τις ιστορίες... (που σας έλεγαν οι γονείς σας από το στρατόπεδο);

Ναι, νομίζω αυτή τη στιγμή ότι είμαι στα στρατόπεδα και είμαι στο κρεβάτι που ήταν η μάνα μου. Σε αυτά τα ξύλινα που δείχνει στις ταινίες που βλέπουμε... σαν να είμαι σε αυτό το κρεβάτι ή σαν να είμαι έξω στα χιόνια να περπατάω ξυπόλητη. Πώς περπατούσανε... Ή να θέλω να πάω να κάνω την ανάγκη μου και να είναι, όπως έλεγε η μάνα μου, να είναι γεμάτο το δοχείο και να πρέπει να βγεις εσύ έξω να πας να το αδειάσεις. Γιατί είχαν κάποια δοχεία, έλεγε η μάνα μου, που πηγαίνουν εκεί και κάνουν την ανάγκη τους και μετά ο τελευταίος, αφού ήταν γεμάτο, έπρεπε να βγει έξω να πάει να το αδειάσει. Δηλαδή όλα αυτά τα πράγματα, χωρίς να το θέλεις, όταν τα έχεις ακούσει από στόμα δικών σου ανθρώπων και τους έβλεπες ή κλαίγανε ή γελοούσαν-κλαίγανε μαζί ή τα συναισθήματά τους ήταν ανακατεμένα... χωρίς να το θέλεις κι εσύ... τα κακοποιημένα παιδιά που βλέπουμε, όταν ένας πατέρας δεν είναι καλός και τα κακοποιεί, δεν είναι και αυτά μετά κακοποιημένα παιδιά; Εγώ δεν είμαι κακοποιημένο παιδί, αλλά είμαι κακοποιημένο από τους Γερμανούς, από τα στρατόπεδα. Όχι από την οικογένειά μου. Γιατί την κακοποίηση των γονιών μου την έχω πάρει κι εγώ. Χωρίς να το θέλουν¹.

Η μεταμνήμη δεν είναι ταυτόσημη με τη μνήμη, αλλά την προσεγγίζει μέσω της συναισθηματικής της δύναμης, καθώς δεν είναι δυνατόν να μετασχηματιστούν οι μνήμες κάποιου άλλου σε δικές μας (Hirsch, 2008: 109). Εδώ, η μεταμνήμη περιγράφει τη σχέση της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς Εβραίων με ισχυρές, συχνά τραυματικές εμπειρίες που προηγήθηκαν από αυτή και της μεταβιβάστηκαν τόσο ισχυρά, ώστε να φαίνεται πως είναι δικές της αναμνήσεις. Το Ολοκαύτωμα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τραύματος που μεταφέρεται στην επόμενη γενιά. Η τελευταία βασίζεται στις αφηγήσεις επιζώντων και στην ύπαρξη φωτογραφιών, που αποτελούν το πρωταρχικό μέσο μετάδοσης του τραύματος από γενιά σε γενιά (Hirsch, 2008: 103).

Η διαδικασία μέσα από την οποία ένα ανείπωτο τραύμα περνά ασυνείδητα από τη μια γενιά στην επόμενη περιγράφεται ως «διαγενεακό στοιχειώμα». Οι ασυνείδητες πτυχές του τραύματος παίρνουν τη μορφή «φαντασμάτων», τα οποία στοιχειώνουν σώματα και γενιές (Abraham & Rand, 1987: 287-292). Η θεωρία του «φαντάσματος», που επεξεργάστηκαν ο Nicolas Abraham και η Maria Torok (1987), προσφέρει μια εξήγηση της ασυνείδητης κληρονομιάς μιας τραυματικής εμπειρίας και της επίδρασής της σε ένα παιδί, παρόλο που βρίσκεται έξω από τη δική του ζωντανή εμπειρία. Οι

¹ Συνέντευξη της Ε. Μ. στις 28/01/2025 στον συγγραφέα.

συγγραφείς αυτοί θεώρησαν το «φάντασμα» ως μια ιχνηλατημένη διαδρομή που ήταν συνδεδεμένη με την απόκρυψη του μυστικού κάποιου άλλου. Ένα άτομο μπορεί να κρατήσει μυστικό ένα ντροπιαστικό γεγονός και να το μεταδώσει μέσω μιας αφαιρετικής γλώσσας και συμπεριφοράς στο ασυνείδητο του παιδιού. Το παιδί είναι ο αποδέκτης αυτής της σιωπηρής επικοινωνίας («φάντασμα») (Χαντζαρούλα, 2023: 31-32). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το «φάντασμα» δεν παράγεται τόσο πολύ από το πρωτεύον τραύμα όσο από το γεγονός ότι παραμένει μυστικό. Σε αυτό το κενό που διαμορφώνεται στη συνειδητή γνώση της οικογενειακής ιστορίας, τα μυστικά γίνονται «φαντάσματα». Έτσι, πρέπει να κατανοήσουμε τη γλώσσα των διαγενεακών στοιχειώσεων σαν ένα σχήμα που δεν αποτελείται μόνο από γλωσσικές μεταβιβάσεις αλλά και από ασυνείδητες, μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας (Χαντζαρούλα, 2023: 31-32).

3. Οι απώλειες των εβραϊκών Κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής

Προπολεμικά υπήρχαν εβραϊκές κοινότητες σε 28 πόλεις της Ελλάδας και το πληθυσμιακό τους μέγεθος ήταν 77.377 άτομα (Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Project Exodus²). Επέζησαν του Ολοκαυτώματος 10.226 από αυτά. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδας μειώθηκε μετά το Ολοκαύτωμα κατά 86% (Μόλχο, 2015: 44).

Η κοινότητα της Θεσσαλονίκης, η οποία ήταν η πολυπληθέστερη, αποτελούσε κεντρικό στόχο των ναζιστικών διώξεων (Mazower, 1994: 268). Τον Φεβρουαρίου του 1943 κατέφθασαν στη Θεσσαλονίκη οι Ντίτερ Βιολιτσένι και Αλόνις Μπρούνερ, στενοί συνεργάτες των Χίμλερ και Άιχμαν, με αποστολή την εφαρμογή της «τελικής λύσης» για την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Στις 15 Μαρτίου 1943 ξεκίνησε η μεταφορά του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης στο στρατόπεδο εξόντωσης Άουσβιτς-Μπιρκενάου. Οι εκτοπίσεις συνεχίστηκαν μέχρι τις 10 Αυγούστου 1943. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 19 αποστολές, 18 προς το Άουσβιτς και μία προς το Μπέργκεν-Μπέλσεν (αυτή της 2ας Αυγούστου 1943), με τις οποίες εκτοπίστηκαν 46.061 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Τη νύχτα της 10ης προς την 11η Αυγούστου αναχώρησε η τελευταία αποστολή με προορισμό το Άουσβιτς. Την επόμενη μέρα αποχώρησε και η ειδική ομάδα των SS που είχε επιφορτιστεί με το έργο του αφανισμού της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα των Βαλκανίων ανήκε πλέον στο παρελθόν. Η τραγικότητα των στιγμών αποκαλύπτεται με τον πιο εύγλωττο τρόπο στη γραπτή αναφορά του Ιταλού προξένου Giuseppe Castruccio προς τις αρμόδιες ιταλικές αρχές:

Τη νύχτα της 10 προς 11 Αυγούστου αναχώρησε το τρένο με τους τελευταίους Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη... η ειδική αστυνομία των SS αναχώρησε χθες. Ο επικεφαλής της, ο Βιολιτσένι, αναχώρησε σήμερα αεροπορικώς για το Βερολίνο. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης που υπήρχε πριν από την ανακάλυψη της Αμερικής και αριθμούσε 60.000 ανθρώπους δεν υπάρχει πια... (Μπουρούτης, 2020: 63).

² Βλ. <https://exodus-project.eu> (τελευταία πρόσβαση 03/01/2026).

Ελάχιστοι κατάφεραν να επιστρέψουν πίσω. Το 1947 κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη μόλις 2.000 Εβραίοι (Fleischer, 1995, τ. β': 309).

Η εβραϊκή κοινότητα Βόλου κατά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, στις 28 Οκτωβρίου 1940, αποτελούνταν από 872 μέλη. Σε απογραφή που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1945 από το Κεντρικό Συμβούλιο Ισραηλιτικών Κοινοτήτων, ο πληθυσμός της κοινότητας ήταν 645 άτομα. Συνεπώς, ο εβραϊκός πληθυσμός του Βόλου μειώθηκε κατά 26% ως αποτέλεσμα του Ολοκαυτώματος. Η εβραϊκή κοινότητα Λάρισας αριθμούσε 1.120 άτομα το 1940, ενώ στο τέλος του πολέμου ο αριθμός των μελών της είχε μειωθεί σε 726. Χάθηκε το 36% του πληθυσμού της κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Αντίστοιχα, στα Τρίκαλα η εβραϊκή κοινότητα απαρτιζόταν από 520 μέλη το 1940, εκ των οποίων επιβίωσαν του διωγμού 360 άτομα. Το ποσοστό των απωλειών της εβραϊκής κοινότητας ήταν 31%. Στην αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η εβραϊκή κοινότητα Καρδίτσας αριθμούσε 82 άτομα. Κατά τη διάρκεια των ναζιστικών διωγμών οι Εβραίοι της πόλης σώθηκαν βρίσκοντας καταφύγιο, με τη βοήθεια της Αντίστασης, στο χωριό Μαστρογιάννη Αγράφων, το οποίο σήμερα ονομάζεται Αμάραντος. Το χωριό αυτό βρίσκεται περίπου τριάντα χιλιόμετρα νότια της πόλης της Καρδίτσας. Από την Καρδίτσα οδηγήθηκε στο Άουσβιτς μόνο ένα μέλος της κοινότητας, ο Σεμάχ Καπέτας, ο οποίος είχε διαφύγει και αιχμαλωτίστηκε στην Αθήνα (Ζήση, 2014: 114, Καράμπαμπας, 2022: 153-173).

4. Η τραγική μοίρα της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης και οι αιτίες διάσωσης των εβραϊκών κοινοτήτων της Θεσσαλίας

Ένας μοιραίος συνδυασμός παραγόντων διαμόρφωσε την τραγική μοίρα της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης και οδήγησε στον εκτοπισμό και στη μαζική δολοφονία των μελών της: η εχθρική στάση των τοπικών δωσιλογικών αρχών και τα έντονα αντισημιτικά αισθήματα μιας μερίδας της τοπικής κοινωνίας. Οι τοπικές δωσιλογικές αρχές κατανόησαν τον αφανισμό της εβραϊκής κοινότητας ως μια ευκαιρία για «αξιοποίηση» της περιουσίας της προς όφελος της ελληνικών οικονομικών συμφερόντων και αυτό επηρέασε σημαντικά τη μοίρα της κοινότητας (Καβάλα, 2015: 77-78). Η ίδια η συνοχή της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί των μελών της, η εμπιστοσύνη που έδειξε στον αρχιραβίνο της και η μη έγκαιρη κατανόηση των γερμανικών προθέσεων και σχεδιασμών ήταν παράγοντες που επίσης επέδρασαν καταλυτικά στις μετέπειτα εξελίξεις.

Οι εβραϊκές κοινότητες της Θεσσαλίας κατάφεραν να διασωθούν σε μεγάλο βαθμό κυρίως λόγω της υποστήριξης της Αντίστασης, η οποία τους προστάτευε και τους εξασφάλισε ασφαλή καταφύγια. Η σχετικά μικρή απόσταση που χώριζε τα χωριά με τις πόλεις έδινε τη δυνατότητα μετακίνησης ολόκληρων οικογενειών σε περιοχές που ελέγχονταν από το ΕΑΜ. Αντίθετα, στη Θεσσαλονίκη αρκετοί νέοι που είχαν καταφύγει στα βουνά επέστρεψαν, όταν έμαθαν ότι η οικογένειά τους επρόκειτο να εκτοπισθεί, και την ακολούθησαν στο Άουσβιτς (Μαλαγιώργη, 2017: 105). Επιπλέον, ένας μεγάλος αριθμός Εβραίων της Θεσσαλίας είχε ως αντικείμενο απασχόλησης το εμπόριο. Μέσα από την επαγγελματική αυτή δραστηριότητα επισκέπτονταν συχνά τα χωριά της περιοχής και είχαν συνάψει προσωπικές σχέσεις και ισχυρούς δεσμούς με

τον τοπικό πληθυσμό, γεγονός που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επιβίωσή τους κατά τη διάρκεια των ναζιστικών διώξεων. Τέλος, οι αρμονικές σχέσεις των εβραϊκών κοινοτήτων της Θεσσαλίας με τις τοπικές αρχές και η θετική στάση που αυτές κράτησαν κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος συνέβαλαν καθοριστικά στη διάσωση μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού της περιοχής.

Οι Εβραίοι της Θεσσαλίας ενημερώθηκαν για τα γεγονότα που προηγήθηκαν και τον εκτοπισμό της κοινότητας στη Θεσσαλονίκη. Το γεγονός αυτό έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου στις εβραϊκές κοινότητες της Θεσσαλίας. Οι Εβραίοι της Θεσσαλίας κατανόησαν ότι υπήρχε κίνδυνος ναζιστικών διώξεων και ότι ήταν πολύ πιθανόν, όπως κι έγινε, να εφαρμοστούν και στην περιοχή τους και έδρασαν αναλόγως (Χαντζαρούλα, 2023: 168-170).

5. Η διαμόρφωση της εβραϊκής ταυτότητας της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς

Η Selma Leydesdorff επισημαίνει ότι: «Είναι εξαιρετικά σημαντικό να τονίσουμε ότι η γενοκτονία δεν χαρίστηκε σε κανέναν, παρόλο που μεταξύ των θυμάτων μπορούμε να βρούμε συνδέσεις που αφορούν την κοινωνική τάξη, την ηλικία και τη γεωγραφική προέλευση» (Leydesdorff, 1994: viii). Οι συνδέσεις αυτές δεν καθόρισαν μόνο την επιβίωση των διωκόμενων αλλά επέδρασαν και στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Το παρόν άρθρο, μέσα από την αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών, σκοπεύει να συμβάλει στην κατανόηση του βαθμού και των τρόπων με τους οποίους η τραυματική εμπειρία κληροδοτήθηκε στην πρώτη μεταπολεμική γενιά και επηρέασε τη διαμόρφωση της ταυτότητάς της.

Στο πλαίσιο της ερευνητικής διαδικασίας χρησιμοποιήθηκαν είκοσι τέσσερις συνεντεύξεις, από δέκα γυναίκες και δεκατέσσερις άνδρες. Δώδεκα συνεντεύξεις προέρχονται από απογόνους πρώτης γενιάς Εβραίων της Θεσσαλονίκης και οι υπόλοιπες δώδεκα από απογόνους πρώτης γενιάς Εβραίων της Θεσσαλίας. Οκτώ συνεντεύξεις προέρχονται από το πρόγραμμα συνεντεύξεων που πραγματοποίησε το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος στο πλαίσιο του προγράμματος HANNAH και διεξήχθησαν από την ερευνήτρια Ελένη Κούκη από τον Ιούνιο μέχρι τον Οκτώβριο του 2021. Έξι συνεντεύξεις προέρχονται από τη διαδικτυακή συλλογή προφορικών μαρτυριών Istorima Archive³ και πραγματοποιήθηκαν από τον Νοέμβριο του 2020 μέχρι τον Μάρτιο του 2022. Χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, πέντε συνεντεύξεις (με πέντε γυναίκες προερχόμενες από τη Θεσσαλονίκη) από το Οπτικοακουστικό Ιστορικό Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών του USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education. Οι παραχωρήτριες γεννήθηκαν λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια της Κατοχής, και, όπως επισημαίνουν στις συνεντεύξεις τους, είχαν ελάχιστες ή, κατά κανόνα, καθόλου μνήμες από την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οπότε, όσα αναφέρονται στις αφηγήσεις τους προέρχονται από αναμνήσεις ή αφηγήσεις τρίτων.

Οι υπόλοιπες δέκα συνεντεύξεις παραχωρήθηκαν στον συγγραφέα από τον Σεπτέμβριο του 2024 μέχρι τον Νοέμβριο του 2025. Το μορφωτικό επίπεδο των

³ Βλ. <https://archive.istorima.org/> (τελευταία πρόσβαση 31/12/2025).

πληροφορητών/τριών μου παρουσίαζε διαφοροποιήσεις και εκτεινόταν από στοιχειώδη έως πανεπιστημιακή εκπαίδευση, ενώ η ηλικία τους κυμαινόταν από 64 έως 81 ετών. Οι συνεντεύξεις ήταν ημικατευθυνόμενες και αφορούσαν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων σχετικά με τη διαδρομή του προσωπικού βίου των παραχωρητών. Ο κύριος σκοπός της συνέντευξης ήταν να αποτυπωθεί η αφήγηση της ζωής τους καθώς και οι προσωπικές τους εμπειρίες και απόψεις πάνω σε ένα ευρύ φάσμα κρίσιμων θεμάτων, όπως η διαγενεακή μετάδοση του τραύματος, η ατομική και συλλογική μνήμη, η διαμόρφωση της ταυτότητας και ο αντισημιτισμός στην ελληνική κοινωνία. Οι περισσότερες συνεντεύξεις έλαβαν χώρα, κατά κύριο λόγο, στην οικία των παραχωρητών.

Η έρευνα για την ταυτότητα των απογόνων πρώτης γενιάς περιστρέφεται κυρίως γύρω από δύο άξονες:

- I. τις διαδρομές της επιβίωσης των γονέων τους και
- II. την πολυεπίπεδη διαδικασία της μνήμης και τον δυναμικό ρόλο της στη διαμόρφωση της ταυτότητας.

Τα άτομα των οποίων οι μαρτυρίες μελετήθηκαν βρίσκονται αντιμέτωπα με την ανάγκη, ως απόγονοι πρώτης γενιάς, αφενός να πενήθσουν για το Ολοκαύτωμα και να μην ξεχάσουν όσους χάθηκαν, αφετέρου να επεξεργαστούν το τραύμα και να το καταστήσουν μέρος της ατομικής και συλλογικής τους ταυτότητας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Α. Ν., η οποία γεννήθηκε το 1950 και προέρχεται από εβραϊκή οικογένεια των Ιωαννίνων:

Ένας από τους λόγους που δεν μιλούσαν οι γονείς μας είναι ότι είχαν ενοχή που επέζησαν. Όμως είχαν ενοχή και τα παιδιά, επειδή έβλεπαν τους γονείς δυστοχισμένους και δεν μπορούσαν να τους κάνουν χαρούμενους. Η ενοχή μεταδόθηκε σε μας με άλλη μορφή.

Εγώ αισθανόμουν ότι ο πατέρας μου είναι θλιμμένος, τα μάτια του ήταν πάντα μελαγχολικά, αλλά δεν μπορούσα να τον κάνω χαρούμενο. Αργότερα συνειδητοποίησα αυτήν την ενοχή.⁴

Οι επιζώντες του Ολοκαυτώματος και οι ισραηλίτικες κοινότητες αντιμετώπισαν τεράστιες δυσκολίες μετά το τέλος του πολέμου. Η ανασυγκρότηση τους αποτέλεσε μια διαδικασία που απαιτούσε εκτεταμένους πόρους και επίμονη προσπάθεια. Η ενσωμάτωση των επιζώντων του Ολοκαυτώματος στις τοπικές κοινωνίες αποτελούσε ζήτημα πρωτεύουσας σημασίας. Διεθνείς οργανώσεις, με κυρίαρχη την American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) και τον Ερυθρό Σταυρό, ήταν κυρίως αυτές που ανταποκρίθηκαν στην παροχή φροντίδας.

⁴ Συνέντευξη της Α. Ν. στο πλαίσιο του προγράμματος HANNAH που πραγματοποιήθηκε από την ερευνήτρια Κούκη Ελένη, 24/06/2021.

5.1 Η πρώτη μεταπολεμική γενιά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

Η ανάμνηση της Θεσσαλονίκης ως «La Madre de Israel» είναι ένα ζήτημα με μεγάλο ειδικό βάρος, που σχετίζεται με το πώς τη μεταπολεμική περίοδο πολλοί Εβραίοι της Θεσσαλονίκης επανακαθορίζουν την ταυτότητά τους ζώντας πλέον σε ένα περιβάλλον που δεν έχει καμία σχέση με την προπολεμική Θεσσαλονίκη. Η θέληση για ζωή είναι έντονη και εκφράζεται μέσα από τη διενέργεια ομαδικών γάμων, τις γεννήσεις παιδιών και την προσπάθεια αντιμετώπισης κάθε είδους αντιξοότητας στον καθημερινό βίο. Ο Λ.Ν., ο πατέρας του οποίου ανήκε στην πρώτη μεταπολεμική γενιά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, χαρακτηριστικά επισημαίνει:

Αυτός [ο πατέρας] προφανώς κουβαλούσε το τραύμα της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Δηλαδή μεγάλωσε όπως τα περισσότερα Εβραϊόπουλα εκείνης της εποχής, δεν γνώριζε ακριβώς... παρά μόνο στην εφηβεία του έμαθε τι είχαν βιώσει οι γονείς του. Άρα, μεγαλώνοντας σε μια διαφορετική εντελώς Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του '60 και του '70, προσπαθούσε να ταυτίσει τις δυο έννοιες, που τότε πολλές φορές έμοιαζαν σε πολλούς... σε πολλούς και αντιφατικές, το «Έλληνας και Εβραίος» δηλαδή. Ωστόσο μεγαλώσαμε σ' ένα σπίτι που προτάσσαμε πάντα την ελληνικότητα σε αυτό το δίπολο, ας πούμε, χωρίς να αποσιωπούμε τη θρησκευτική μας ιδιαιτερότητα. Αλλά η ιδιαιτερότητα αυτή ήταν μόνο θρησκευτική και όχι άλλη⁵.

Το Ολοκαύτωμα δεν αποτέλεσε μόνο μια καταστροφή για την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης αλλά και μια βαθιά πληγή που άφησε ανεξίτηλα σημάδια στους επιζώντες και στις οικογένειές τους. Το τραύμα αυτό δεν περιορίζεται μόνο σε όσες/ους υπέστησαν τις διώξεις.

Η Ρένα Μόλχο χαρακτηριστικά αναφέρει:

Ως Εβραία της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης μεγάλωσα περιτριγυρισμένη από βιβλία με φρικτές φωτογραφίες και μορφές βασανισμένων ανθρώπων από τα στρατόπεδα εξόντωσης. Από μικρό παιδί ο τρόμος με είχε καταλάβει σε τέτοιο σημείο που ως τα δέκα μου χρόνια δεν μπορούσα να αποκοιμηθώ παρά μόνο με το φως αναμμένο επειδή έβλεπα συχνά εφιάλτες... Στην πορεία αντιλήφθηκα ότι η βεβαιότητά μου αυτή οφειλόταν αποκλειστικά στην ταύτισή μου με τα θύματα (Μόλχο, 2015: 15).

Η Ν. Μ., η οποία είχε γεννηθεί το 1944 στη Θεσσαλονίκη, θυμάται από την παιδική της ηλικία:

Κάθε χρόνο ήταν η θεία Λίζα η κόρια ομιλήτρια στην εκδήλωση που γινόταν για τη μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Πήγαινα κι εγώ σε αυτές τις εκδηλώσεις. Ένιωθα χάλια, είχα εφιάλτες το βράδυ, φοβόμουν ότι με κνηγοούν για να με πιάσουν, σκεφτόμουν πόσο τρελά ήταν όλα αυτά τα πράγματα. Η θεία Λίζα και η μητέρα μου είχαν να διαχειριστούν τραύματα. Τα οποία μετέδιδαν και σε μας, όμως. Ακόμα και τώρα δεν μπορώ να διαχειριστώ αυτό το τραύμα»⁶.

⁵ Συνέντευξη του Λ. Ν. στο Istorima Archive, Istorima Code: 16333, 25/09/2020.

⁶ Συνέντευξη της Ν. Μ. στο πλαίσιο του προγράμματος HANNAH που πραγματοποιήθηκε από την ερευνήτρια Κούκη Ελένη, 02/08/2021.

Είναι αξιοσημείωτη, επίσης, η περιγραφή της συγγραφέως Β. Μ., η οποία προέρχεται από εβραϊκή οικογένεια της Θεσσαλονίκης. Αναφέρει:

...ξεκίνησα να γράφω το βιβλίο, αλλά όταν έφτασα στο θέμα του Ολοκαυτώματος που τους μάζεψαν και τις περιγραφές αυτές που μου περιέγραφε ο πατέρας μου και έπρεπε και εγώ να τις μεταφέρω, εκεί ήταν μία πολύ σκληρή διαδικασία. Μπορώ να σου πω πολλές φορές έτρεχαν τα μάτια μου δάκρυα ενώ έγραφα. Ειδικά υπάρχει μία σκηνή που τη φαντάστηκα, γιατί αυτή δεν μου την περιέγραφε ο μπαμπάς μου, αλλά ήθελα. Και όταν την έγραφα, έτρεχαν τα μάτια μου δάκρυα...⁷.

Αξίζει επίσης να αναφέρουμε τα λόγια του Α. Α., ο οποίος γεννήθηκε το 1959 στη Θεσσαλονίκη, όταν, σε ένα παζάρι στην Ανατολική Γερμανία, ανακάλυψε φωτογραφίες του πατέρα του από το «Μαύρο Σάββατο» της Θεσσαλονίκης, στις 11 Ιουλίου του 1942:

Ε, ένα από τα πιο συνταρακτικά που βρήκα ήταν οι φωτογραφίες της Πλατείας Ελευθερίας. Ήμουνα ένα πρωί στις 5:00 η ώρα σε ένα παζάρι στην πρώην Ανατολική Γερμανία, με τον φακό, σκοτάδι και βλέπω έναν που είχε έρθει με ένα φορητό γάκι τίγκα στο πράμα. Και τον ρωτάω: «Έχεις τίποτα στρατιωτικό;». Και μου απαντάει: «Έχω φωτογραφίες από τη Θεσσαλονίκη»... Και άρχισε να κατεβάζει τις παλιατζούρες αυτός εκεί πέρα, ό,τι μπορείς να φανταστείς και ξαφνικά βγαίνει και η κούτα. Μου λέει: «Να τη». Την παίρνω σε μια πολύ καλή τιμή την κούτα, πάω στην άκρη, είχε μέσα έναν πράσινο φάκελο. Ο φάκελος αυτός έγραφε πάνω, στα Γερμανικά, ήταν κλειστός και έλεγε «Φωτογραφίες πολέμου», «Kriegsfotos». Λοιπόν, τον σκίζω, τραβάω τη φωτογραφία έξω και βλέπω τον πατέρα μου. Ήταν ο πατέρας μου στην Πλατεία Ελευθερίας, στην πρώτη σειρά, λίγο πριν τον αρπάξει ο Παπαναούμ και να τον κάνει τόπι στο ξύλο. Και τους δείχνει όλους να περιμένουν. Αυτή η φωτογραφία εν τω μεταξύ έχει γίνει περίφημη, την έχω δημοσιεύσει, με έχει γράψει και η εφημερίδα η «Καθημερινή», αυτό το εόρημα.

Ερώτηση: Εκείνη την ώρα πώς νιώσατε που...

Λόγισαν τα πόδια μου. Έπεσα κάτω. Και πήρα τηλέφωνο –είχα πάντα το συναίσθημα ότι θα βρω κάτι τέτοιο, αλλά ποτέ δεν τό 'χα βρει. Και έφαχνα καλά, δηλαδή κάθε σαββατοκύριακο, Παρασκευή, Σάββατο, Κυριακή ήμουνα πάντα στις αντικολαϊκές. Και πήρα τηλέφωνο τον φίλο μου που ήμασταν μαζί εκεί πέρα, στον διαβόλου τη μάνα, και του λέω: “Για μένα τελείωσε η μέρα, δεν κονιέμαι...”⁸.

5.2 Η πρώτη μεταπολεμική γενιά των Εβραίων της Θεσσαλίας

Όπως προαναφέρθηκε οι κοινότητες της Θεσσαλίας δεν αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν σε ένα εντελώς νέο περιβάλλον και να υποστούν τη ριζική αυτή ρήξη με το πρόσφατό παρελθόν που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Στους Εβραίους της Θεσσαλίας δόθηκε η δυνατότητα να συνεχίσουν την προηγούμενη τους ζωή χωρίς τεράστιες διαφοροποιήσεις. Οι αφηγήσεις των Εβραίων της πρώτης

⁷ Συνέντευξη της Β. Μ. στο Istorima Archive, Istorima Code: 25180, 19/07/2023.

⁸ Συνέντευξη του Α. Α. στο Istorima Archive, Istorima Code: 12947, 30/03/2022.

μεταπολεμικής γενιάς της Θεσσαλίας είναι κατά κύριο λόγο δομημένες πάνω στον άξονα «Ολοκαύτωμα-Διάσωση» και τον τρόπο που αυτός διαμόρφωσε τη δική τους ατομική και συλλογική μνήμη. Οι χριστιανοί Έλληνες στις αφηγήσεις αυτές ταυτίζονται με συμπεριφορές αλτρουισμού, αλληλεγγύης, ανιδιοτέλειας και ανθρωπιάς, ταυτίζονται με το «καλό» (Σπύρος, 2019: 31-32). Όπως αναφέρει στην αφήγησή του ο Βίκτωρας Σολ. Βενουζίου, ο οποίος γεννήθηκε το 1929 στη Λάρισα και μεγάλωσε στην Καρδίτσα:

Εκτιμώ τη φιλοξενία όλων των Ελλήνων οι οποίοι συμπαραστάθηκαν στους Εβραίους. Και πάντα θα μιλήσω για την περιοχή της Καρδίτσας. Ανάλογα υπήρχε και σ' άλλες πόλεις, δεν τις μονοπωλώ, αλλά εγώ θα πω αυτό που γνωρίζω. Δεν συνάντησα καμιά δυσκολία να με βοηθήσουνε κανένας απ' τους γείτονες, κανένας απ' τους γνωστούς και κανένας κι απ' τους άγνωστους, που ξέραν ότι είμαι Εβραίος και μου δίναν τη συμπαραστάσή τους και τη βοήθειά τους. Δεν σκέφτηκε κανένας να βρει την ευκαιρία: «Κερατά, εσύ, τώρα θα σου δείξω να δεις τι θα γίνει! Να το πω στους Γερμανούς στην αρχή ή μετά, να το πω στην αστυνομία μετά». Όχι⁹.

Οι Γερμανοί, αντιθέτως, παρουσιάζονται ως κτηνώδεις, ως όντα ακραίου μισανθρωπισμού και ταυτίζονται με το «κακό». Τα κύρια χαρακτηριστικά τους είναι η σκληρότητα, η αγριότητα, ο ρατσισμός, το μίσος και η βαρβαρότητα και ο εξουτελισμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ο Μ. Σ., ο οποίος προέρχεται από τον Βόλο, επισημαίνει:

Λέγαν [οι γονείς] αυτά σιγά-σιγά τα μαρτύρια που τραβήξαν, εκφράζανε την οδύνη τους που χάσανε ολόκληρη οικογένεια. Περισσότερο η μητέρα μου, αλλά γενικότερα αυτό που υπέστησαν τα έξι εκατομμύρια ομοθρήσκων... τα οποία δεν είναι ότι θανατώθηκαν, δεν είναι το μεγάλο "γιατί;", αλλά κυρίως είναι ο ευτελισμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας... τι να πρωτοπώ; Τις εκτελέσεις, τα πειράματα, ιατρικά πειράματα χωρίς νάρκωση, οι τιμωρημένοι, τους βάζανε σε μια τρύπα ενενήντα εκατοστών, και βάζανε πέντε ανθρώπους... αυτό το μαρτύριο δεν μπορείς να... δεν μπορείς καν να το διανοηθείς, ότι δεν μπορείς λίγο να ξεκουράζεσαι, είσαι όρθιος και ακίνητος... δεν μπορώ... αυτά δεν μπορεί να τα πει... ό,τι και να πεις είναι ελάχιστο, ό,τι και να πεις... Αυτά, λοιπόν, σιγά-σιγά βγαίνανε από τους ανθρώπους, και από αυτούς που επέζησαν των στρατοπέδων και αυτών που επέζησαν του Ολοκαυτώματος και αυτούς που είχαν τα οδυνηρά βιώματα, όπως η μητέρα μου...¹⁰.

Οι Ιταλοί συνήθως περιγράφονται με περισσότερη συμπάθεια και συνήθως επισημαίνεται ότι κράτησαν πολύ καλύτερη στάση από εκείνη των Γερμανών. Η σύνδεση των ομοεθνών χριστιανών Ελλήνων με το «καλό» καθόρισε την ταυτότητά των Εβραίων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς της Θεσσαλίας (Σπύρος, 2019: 31-32).

Όπως επισημαίνει ο Μ. Μ., ο οποίος γεννήθηκε το 1950 στον Βόλο, στη μαρτυρία του:

⁹ Συνέντευξη του Βίκτωρα Σολ. Βενουζίου στο Istorima Archive, Istorima Code: 10573, 14/02/2022.

¹⁰ Συνέντευξη του Μ. Σ. στις 10/12/2024 στον συγγραφέα.

Ερώτηση: Μεταπολεμικά οι σχέσεις με το χριστιανικό στοιχείο πώς ήτανε; Κάνανε παρέα με τους χριστιανούς;

Ναι, βέβαια. Ναι πως. Βέβαια, βέβαια, κάνανε παρέα. Ιδίως εδώ στη Μαγνησία γενικά υπάρχει μια ιστορία... Λοιπόν, εδώ ο Βόλος είχε κατά παράδοση αρμονικές, καλές, πάρα πολύ καλές σχέσεις με την εκκλησία. Με τη χριστιανική εκκλησία. Πάρα πολύ καλές σχέσεις πάντα, από πάντα»¹¹.

Την ίδια άποψη επιβεβαιώνει και ο Μ. Σ.:

Σε αυτό το σημείο οι Βολιώτες είμαστε πολλοί τυχεροί. Και γενικά η ζωή μας εδώ στη σημερινή εποχή με τους συμπολίτες μας είναι άριστη. Άριστες οι σχέσεις μας. Σε εκδηλώσεις μας έχουμε πλήθος κόσμου, που κάνουμε για το Ολοκαύτωμα. Εμείς έχουμε πολύ και μεγάλη κοινωνική δράση. Μας καλούν σε όλες τις εκδηλώσεις όλοι οι σύλλογοι¹².

Ενδεικτικό είναι ότι ο Δήμος Καρδίτσας και οι διασωθέντες κατά τη γερμανική κατοχή Εβραίοι της Καρδίτσας ανήγειραν μνημείο «αιώνιας ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης» στον Αμάραντο Αγράφων προκειμένου να τιμήσουν τη γενναία στάση των κατοίκων του χωριού. Το μνημείο υλοποιήθηκε με χορηγία του Βίκτωρα Σολ. Βενουζίου, του οποίου η οικογένεια βρήκε καταφύγιο στο χωριό και σώθηκε χάρη στη φιλοξενία των κατοίκων του. Ο Βίκτωρ Σολ. Βενουζίου σε αφήγησή του αναφέρει:

Αυτό έκανε πλέον το Μαστρογιάννη να είναι πανελληνίως και παγκοσμίως γνωστό, γιατί μνημεία για τους Εβραίους που απωλέσθηκαν υπάρχουν πολλά! Η Ελλάδα έχει είκοσι τέτοια μνημεία σε αντίστοιχες πόλεις, αλλά μνημείο γι' αυτούς που έσωσαν τους Εβραίους δεν υπάρχει ούτε ένα στην Ελλάδα αλλά ούτε και στην Ευρώπη! Και το Μαστρογιάννη φιλοξενεί σε πρωτοτοπία αυτό το μνημείο κι έρχονται, λοιπόν, σήμερα άνθρωποι από την Ευρώπη, απ' το Ισραήλ, από την Αθήνα και επισκέπτονται το Μαστρογιάννη και μου λένε εμένα ότι «Α, ήρθαν κάτι δικοί σας!». «Ποιοι ήταν;». «Α, δεν ξέρουμε, αλλά ήρθαν! Ήρθαν και έφυγαν». Ε, αυτό είναι μια αναγνώριση. Και οι άνθρωποι, να 'ναι καλά, τους ευγνωμονώ. Και γι' αυτό και το μνημείο λέγεται «Μνημείον ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης», που έσωσε ολόκληρη την Εβραϊκή Κοινότητα Καρδίτσας¹³.

Η παραδοσιακά αρμονική σχέση ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κοινότητες δεν σημαίνει όμως ότι απουσιάζουν οι αντισημιτικές συμπεριφορές από την κοινωνία του Βόλου. Το συναισθηματικό βάρος, όμως, των αντισημιτικών αυτών συμπεριφορών δεν φαίνεται να είναι ικανό να εκτοπίσει από την ατομική και συλλογική μνήμη των Εβραίων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς τη θετική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κοινότητες.

Η συμμετοχή στην Αντίσταση αποτελούσε βασικό στοιχείο της ταυτότητας των Εβραίων της Θεσσαλίας που βρήκαν καταφύγιο σε περιοχές που ελέγχονταν από τον

¹¹ Συνέντευξη του Μ. Μ. στις 10/12/2024 στον συγγραφέα.

¹² Ο. Π.

¹³ Συνέντευξη του Βίκτωρα Σολ. Βενουζίου στο Istorima Archive, Istorima Code: 10573, 14/02/2022.

ΕΛΛΑΣ. Αναγνώριζαν τους εαυτούς τους ως μαχητές της Εθνικής Αντίστασης, που ανταποκρίθηκαν στο καθήκον τους απέναντι στην πατρίδα όπως ακριβώς έκαναν και οι χριστιανοί συμπολίτες τους. Θεωρούσαν ότι κατείχαν έναν εξίσου σημαντικό ρόλο με τον χριστιανικό πληθυσμό στην κοινή προσπάθεια αντιμετώπισης του κατακτητή. Το έντονο συναίσθημα υπερηφάνειας και αυτοπεποίθησης που εκπορευόταν από αυτήν τη διαδικασία μεταλαμπαδεύτηκε στις επόμενες γενιές και αποτέλεσε δομικό στοιχείο της ταυτότητάς της. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Λ. Κ., η οποία γεννήθηκε το 1958 στον Βόλο: «Μάθαμε να είμαστε περήφανοι για την εβραϊκή μας ταυτότητα. Ποτέ δεν αρνηθήκαμε, ποτέ δεν κρυφτήκαμε... αυτό το μάθαμε από τους γονείς μας βέβαια. Ήταν πολύ σημαντικό, δηλαδή τα βιώματα που είχαμε σαν μικρά παιδιά»¹⁴.

Συνολικά, στις αφηγήσεις των Εβραίων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς που κατοικούν στη Θεσσαλία υπάρχουν στοιχεία συνέχειας της προπολεμικής με τη μεταπολεμική πορεία της εβραϊκής διαδρομής και ταυτότητας, πράγμα που δεν ισχύει για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης.

6. Επίλογος

Το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα δεν βιώθηκε παντού με τον ίδιο τρόπο, αλλά επηρέασε βαθύτατα τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων των Ελλήνων Εβραίων στα χρόνια αμέσως μετά τον πόλεμο. Η διαμόρφωση της εβραϊκής ταυτότητας της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς επηρεάστηκε από ένα σύνολο παραγόντων, όπως τις σχέσεις με τον χριστιανικό πληθυσμό και τη συμμετοχή στην Αντίσταση. Οι φιλικές σχέσεις του εβραϊκού πληθυσμού στη Θεσσαλία με τον αντίστοιχο χριστιανικό καθώς και οι στενές επαφές που διατηρούσαν αρκετές εβραϊκές οικογένειες με κατοίκους των χωριών επέδρασε σε σημαντικό βαθμό στον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι Εβραίοι τον εαυτό τους στη μεταπολεμική κοινωνία. Από τη μια μεριά, είχαν επίγνωση ότι ως Εβραίοι αντιμετώπιζαν πολύ μεγαλύτερη απειλή κατά την περίοδο των ναζιστικών διώξεων. Από την άλλη μεριά, η αίσθηση μιας κοινής μοίρας και κοινών κινδύνων στις περιοχές που ελέγχονταν από την Αντίσταση ευνοούσε τη σφυρηλάτηση ισχυρών δεσμών αλληλεγγύης με τον χριστιανικό πληθυσμό. Οι δεσμοί αυτοί παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτοι μεταπολεμικά και κληροδοτήθηκαν ως παρακαταθήκη στις επόμενες γενιές. Το αίσθημα αμοιβαίου σεβασμού και αλληλεγγύης χαρακτήριζε βαθιά στα μέλη των εβραϊκών κοινοτήτων της Θεσσαλίας και παραδόθηκε αναλλοίωτο στις μεταπολεμικές γενιές. Η έμφαση στη «διάσωση» από την πλευρά των Εβραίων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς της Θεσσαλίας αποτέλεσε έναν τρόπο διαχείρισης του πολιτισμικού τραύματος. Οι ευθύνες για τις ολέθριες συνέπειες του Ολοκαυτώματος αποδόθηκαν εξ ολοκλήρου στο ναζιστικό καθεστώς και υποβαθμίστηκαν οι αντίστοιχες ευθύνες του χριστιανικού πληθυσμού. Ακόμα κι όταν αποδίδονταν τέτοιες ευθύνες στον χριστιανικό πληθυσμό αυτές αφορούσαν κατά κανόνα άλλες περιοχές της Ελλάδας και σπάνια της Θεσσαλίας.

¹⁴ Συνέντευξη της Λ. Κ. στις 08/12/2024 στον συγγραφέα.

Σε αντίθεση με τους Εβραίους της Αθήνας, οι οποίοι μετά την απελευθέρωση εξέφρασαν σε ψήφισμα ευγνωμοσύνη στον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης για τη βοήθεια που τους προσέφεραν κατά την περίοδο των ναζιστικών διώξεων, οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι σε αντίστοιχο ψήφισμα δεν αισθάνθηκαν την ανάγκη να εκφράσουν παρόμοια ευγνωμοσύνη. Η σύνδεση, επομένως, «Ολοκαύτωμα-Διάσωση» απουσιάζει στους Εβραίους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι δε συνδέονται με τον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης μέσα από αντίστοιχες μνήμες αλληλεγγύης.

Συνοψίζοντας, η μεταπολεμική διαχείριση του Ολοκαυτώματος από τις εβραϊκές κοινότητες της Θεσσαλονίκης και της Θεσσαλίας παρουσιάζει κοινά μοτίβα, αλλά εμφανίζει και ουσιώδεις και σημαντικές διαφορές. Οι διαφορές αυτές οφείλονται σε έναν συνδυασμό παραγόντων και καταστάσεων που διαμόρφωσαν τελικά διαφορετικές δυνατότητες και πιθανότητες επιβίωσης στις δύο αυτές περιοχές κατά την περίοδο του Ολοκαυτώματος. Ωστόσο, η διαδικασία διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας παραμένει μια ρευστή, δυναμική διαδικασία, καθώς κάθε κοινότητα επαναπροσδιορίζει συνεχώς τι θυμάται και πώς το θυμάται και μέσα από τις μνήμες της καθορίζει το παρόν και το μέλλον της.

Βιβλιογραφία

Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (2003). *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (2008). «Μεθοδολογικά ζητήματα στη μελέτη της μνήμης του εμφυλίου: Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το “παιδομάζωμα” και η επεξεργασία του παρελθόντος». Στο Ρ., Βαν Μπούσχοτεν, Τ., Βερβενιώτη, Ε., Βουτυρά, Β., Δαλκαβούκης & Κ., Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, 131-148. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Εξερτζόγλου, Χ. (2020). *Η Δημόσια Ιστορία: μια εισαγωγή*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Ζήση, Ν. (2014). *Γάμοι κόντρα στο ρεύμα: Μικτοί γάμοι εβραίων και χριστιανών στη σύγχρονη Ελλάδα: η περίπτωση της πόλης του Βόλου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.

Καβάλα, Μ. (2015). *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*. Κάλυπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Καράμπαμπας, Α. (2022). *Στα ίχνη των Εβραίων της Ελλάδας: Οι Έλληνες Εβραίοι και η παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός.

Λάζου, Β. (2000). «Οι προφορικές μαρτυρίες ως πηγή του εμφυλίου: Ζητήματα αξιολόγησης και προοπτικές». Στο Κ. Κουτσούκης & Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτοχές του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949): επιστημονικό συνέδριο, Καρπενήσι, 23-26 Σεπτεμβρίου 1999*

(381-396). Καρπενήσι: Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών και Δήμος Καρπενησιού. Αθήνα: Φιλίστωρ.

Μαλαγιώργη, Κ. (2017). «Ακολουθώντας τους Εβραίους του Βόλου, 1943-1944: Προφορικές μαρτυρίες και συλλογική μνήμη». Στο Ν., Χριστοφής (επιμ.), *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία: όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, 97-120. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Μόλχο, Ρ. (2015). *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Μπενβενίστε, Ρ. (2014). *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή: Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*. Αθήνα: Πόλις.

Μπουρούτης, Α. (2020). *Ολοκαύτωμα στη Θεσσαλονίκη: Η ιταλική στάση και οι Εβραίοι μαθητές του Ουμπέρτο Πρίμο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παραδέλλης, Θ. (1999). «Ανθρωπολογία της μνήμης». Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Φεβρουάριος 1995* (27-58). Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Σπόρος, Θ. (2019). «Η μνήμη του Ολοκαυτώματος και της Διάσωσης στους "Τρικάλινους Εβραίους"». *Δοκίμες: Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τεύχος 21-22: 7-78. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.26250/heal.panteion.dokimes.i21-22.219>.

Χαντζαρούλα, Π. (2023). *Τα παιδιά θυμούνται το Ολοκαύτωμα: Μαρτυρία, Ιστοριογραφία, Μνήμη*. Αθήνα: Πλέθρον.

Abraham, N. & Torok, M. (1987). *L' Ecorce et le nouau*. Paris: Flammarion

Abraham, N. & Nicholas, R. (1987). *Notes on the Phantom: A Complement to Freud's Metapsychology*, *Critical Inquiry*, 13 (2): 287-292. Chicago: University of Chicago Press.

Fleischer, H. (1995). *Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944, τόμος β'*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Halbwachs, M. (1950). *La mémoire collective*. Paris: Presses universitaires de France.

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.

Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Hirsch, M. (2008). "The Generation of Postmemory". *Poetics Today*, 29 (1): 103-128. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>.

Laub, D. (1992). Bearing Witness, or the Vicissitudes of Listening. Στο S., Felman & D., Laub (επιμ.), *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, 57-74. London: Routledge.

Leydesdorff, S. (1994). *We Lived with Dignity: The Jewish Proletariat of Amsterdam, 1900-1940*. Detroit: Wayne State University Press.

Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Portelli A. (2020). *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική: Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση*. Αθήνα: Πλέθρον.

Vansina, J. (1985). *Oral Tradition as History*. London: The University of Wisconsin Press.

Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Project Exodus. <https://exodus-project.eu>.

Συλλογή Προφορικών Ιστοριών Istorima. <https://archive.istorima.org/>